

Türklerin Kayıp 150 Yılı

Çin Şian'daki Terracotta'dan Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'a kadar Türk, Soğd ve Hint alfabeli yazıtlar yeni yeni çözülüyor ve Türk tarihini 150 yıl daha erkene çekiyor.

YAZI VE FOTOĞRAFLAR: MEHMET ÖLMEZ*

Türkçe ve Türkçenin en eski yadigârları dendiğinde hemen herkesin aklına ilk "Göktürk Abideleri" gelir. Bu abidelerle kastedilen, Göktürk Kağanlığı diye bilinen İkinci (Doğu) Türk Kağanlığı'ndan (İS 682-744) kalma, Türkiye'de neredeyse her aydının çok iyi bildiği Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarıdır. Bu yazıtlar günümüzden yaklaşık 1300 yıl geriye gider. Ancak konuyla ilgili uzmanların ve meraklılarının bildiği gibi, Moğolistan'daki çözülebilen ve çözülemeyen Türk yazıtları bunlardan daha fazladır.

Özellikle Birinci Türk Kağanlığı'na (İS 552-630) ait yazıtlar çok az, neredeyse hiç bilinmemektedir. Bunun ilk sebebi, birinci döneme ait yazıtların ötekilerden 70 ve 90 yıl gibi çok sonraları ortaya çıkması ve onların gölgesinde kalmalarıdır; ikinci neden, sonradan ortaya çıkanlardan Bugut Yazıtı'nın günümüzden 40-45 yıl önce ancak çözülüp yayımlanabilmiş olmasıdır. Bu yazıtlardan Hüys Tolgoy ise son 40 yıldan beri bilinmekteyse de bugüne kadar çözümlenebilmiş

değildi. Moğolistan'daki Birinci Türk Kağanlığı'ndan kalma Bugut ve Hüys Tolgoy yazıtlarının Türklerin tarihini 100-150 yıl geriye çektiğini özellikle belirtelim!

Bunlara bir de 795 yılından kalma, ancak 2013'ten sonra haberdar olduğumuz Çin'in Şian-Terracotta bölgesi Uygur yazıtını eklemeliyiz.

Günümüzden 1462 yıl evvel, yani 552 yılında Moğolistan'da kurulan Türk devletinin diline ve tarihine ait birinci elden bilgi neredeyse yok denecek kadar azdır. Bugün elimizde bu tür belgelerden ne var diye soracak olursak bunları kısaca üç başlık altında toplayabiliriz:

ÇİNCE KAYNAKLARDAKİ MALZEME

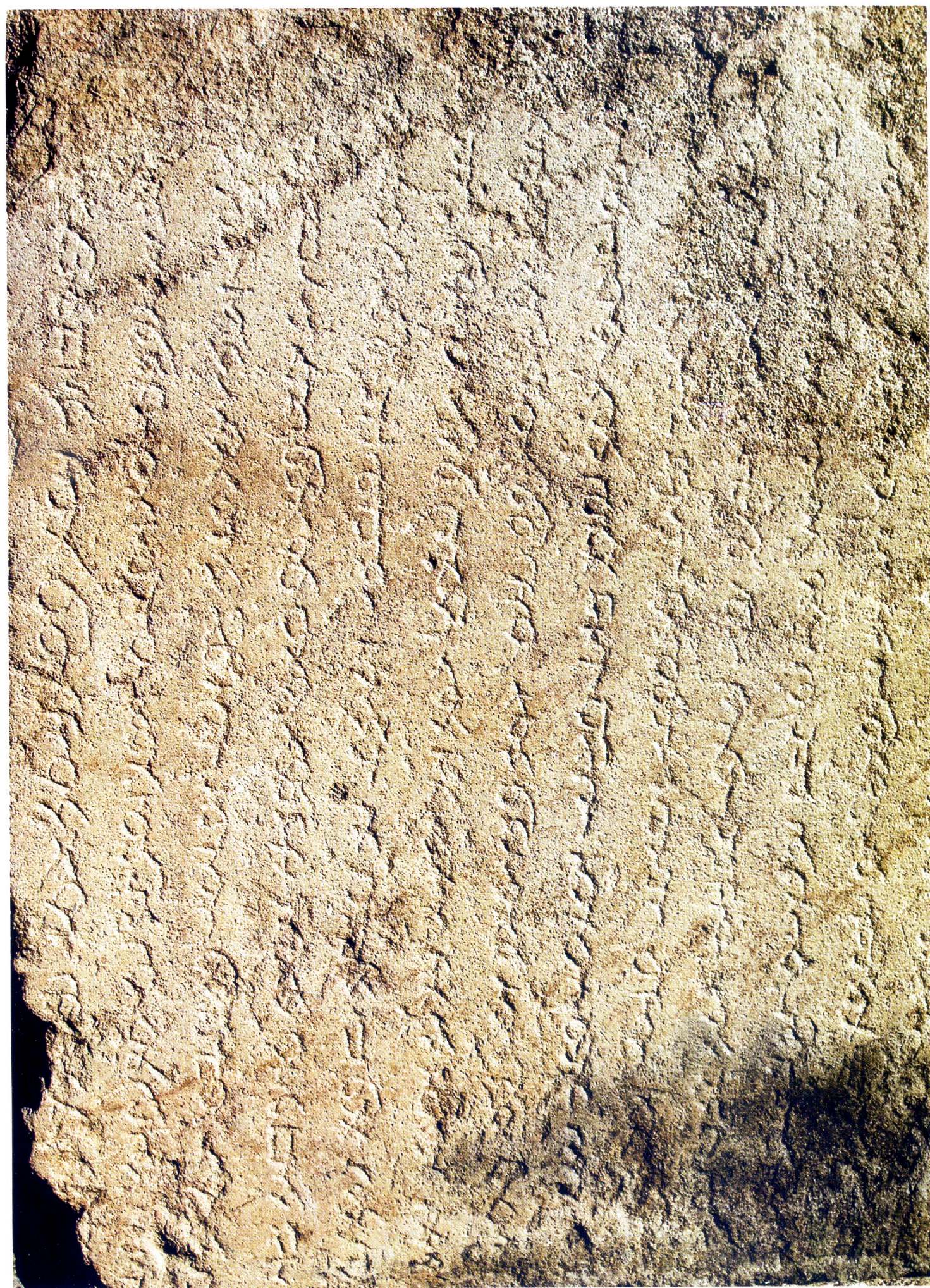
Hem dil hem de tarih açısından ilk ve en eski kaynaklar Çin kaynakları, Çin tarihleridir. Bu kaynaklarda yer verilen idari unvanlar ve askerlikle ilgili terimler Türkçedir. Bu sözcükler "Sino-Uygur", "Sino-Türk" okuma yöntemleriyle yeniden okunabilir, Çince kaynaklardaki en eski Türkçe veriler konunun uzmanlarınca rahatlıkla ortaya konabilir.

Konuyla ilgili iki örnek vermek isterim:

Çin kaynaklarında yer alan 莫賀咄 *mohe-duo* [*mak ya^h *tuət*] büyük bir ihtimalle bugünkü "bahadır"ın atasıdır (en eski Türkçe bagatur à Moğolca bagaturà Farsça bahadur à Türkçe bahadır). Uygur dönemine ait de bir örnek vermek isterim. Örneğin, Uygur Kağanlığı'nın kurucusu Kutluğ Boyla'nın unvanı Çince kaynaklarda 骨咄祿祜伽闕可汗 *guduolu pijia que kehan* [*kut-duat-ləwk phji-kja: kkuat kha'-yan*] şeklinde geçer. Bugün Çincenin Latin harfli imlası (Pinyin) ile yukarıdaki gibi yazılan bu veri esas olarak Kutluğ Bilge Kül Kağan olarak yorumlanabilir. Bu ve benzeri çok sayıdaki veri son 120 yılda çok yönlü olarak işlenmiştir. Şu an bu verilerin Türkçe toplu yayımına çalışılmaktadır.

Türk, Fransız, Alman ve Amerikalı akademisyenlerden oluşan dört kişilik çalışma ekibinden İndolog-Türkolog Dieter Maue, Brahmi (Hint) alfabesiyle yazılmış Hüys Tolgoy yazıtını inceliyor (altta). Bugut Yazıtı. Birinci Türk Kağanlığı'ndan kalma. İki dilli olan yazıtın geniş yüzlerinden birisi ile iki dar yüzü Soğdca yazılmış (karşı sayfada).

Bugut Yazıtı'nın çıkarıldığı kurgan alanı Moğolistan'da, etrafı dağlarla çevrili bir coğrafyada. Kurgan alanının ön tarafında Türklerin "balbal" adını verdikleri sıralı taşlar yer alıyor.

BUGUT YAZITI

İkinci kaynağımız ise, Türklerden kalma, çözülebilen en eski kaynaktır: Bugut olarak bilinen Geyikli Taşlar Bölgesi'nde (Eski Moğolca bugutu "geyikli") bulunan ve bugüne değin "Bugut Yazıtı" olarak anılan yazıttır. Söz konusu yazıt, Ötüken yazıtlarının bulunduğu bölgeden 170 kilometre kadar doğuda, tarih olarak da Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından da 150 yıl öncedir! Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde, Çeçerleg şehrine 55 kilometre mesafede bulunan Bugut Ovası ilk Türk kağanlığından ve Türkler öncesi yerleşimlerden kurganlar içerir.

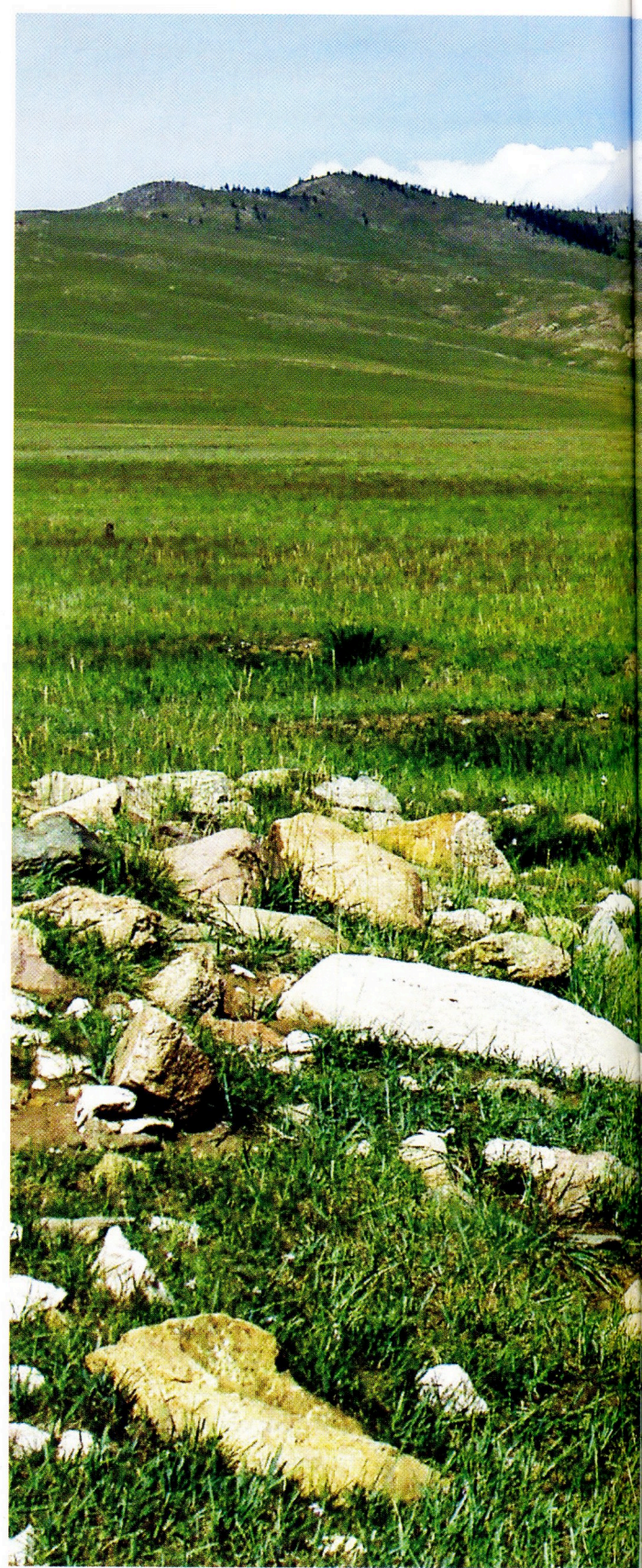
Türklerden kalma, bir bölümü çözümlenmiş, bilinen bu en eski yazıt, Bugut'ta bir kurgandan çıkarılmıştır; yaklaşık iki metre yüksekliğinde, 72 santimetre genişliğinde ve 20 santimetre eninde bir taş yazılmıştır.

Dikdörtgen prizma şeklindeki taşın dört yüzü de yazı yazabilmek amacıyla önce tıraşlanıp düzeltilmiştir. Ancak geçen süre zarfında yazıtta ve taşın kendisinde yıpranmalar olmuştur. Kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuş, tepesinde ejderha motifi bulunan yazıtın geniş yüzlerinden birinde ve iki yan yüzünde Soğdca metin bulunur. Geniş yüzlerden bir diğerinde ise Brahmi (Hint) harfli, bugüne değin bilinmeyen bir dilde yazılmış bir metin yer alır.

Moğol arkeologların 1956 yılında bulduğu bu yazıt ancak 1970'li yıllarda S. Klyastorniy ve V. A. Livşits tarafından çözülebilmektedir. Türkiye'de bu çalışmaların önce yorumlu Türkçe bir özeti, daha sonra da tam olarak çevirisi yayımlanmıştır. Daha sonraları Japon araştırmacı, Soğdca uzmanı Yoshida Yutaka yazıtla ilgilenmiş ve 1999'da yazıtın ilk Japonca çevirisine yer vermiştir. İleriki yıllarda bu çevirisine ilave, katkı ve düzeltmeler de yayımlanmıştır.

Soğd harfli ve Soğdca olan yazıt neredeyse tamamına yakın olarak iyi bir şekilde korunmuşsa da üst kısımları, her satırdan başlangıçtaki birkaç kelime kaybolmuştur. Brahmi harfli yüz ise ziyadesiyle yıpranmış olup bugüne kadar çözülememiştir.

Soğdca metinde İlk Türk Devleti'ni kuran Aşina boyundan gelen, devletin sınırlarını doğudan batıya genişleten Mukan Kağan ile Tatpar Kağan'ın başarıları, onlardan sonra da evlatlarının yapmaları gerekenler anılıyor. Yazıttan, Türklerde bir kağanın tahta nasıl çıktığına dair kısa bilgiler de ediniriz: "Şadapıtlar, Tarkanlar, Kurkapçinler ... Maga Umna Kağan'ı tahta çıkarttılar", yani devlet başkanı yardımcılarını, komutanları, güvenlikten sorumlu olanları Umna'yı tahta geçirdiler.

GEYİKLİ TAŞLAR BÖLGESİ ARAŞTIRMASI

Türk, Fransız, Alman ve Amerikalı akademisyenlerden oluşan dört kişilik çalışma ekibi (Türkolog Mehmet Ölmez, Soğd tarihçisi Etienne de la Vaissière, İndolog-Türkolog Dieter Maue, Mongolist-Altayist Alexander Vovin) bu yılın Ağustos

KİTAPLIK

M. Ölmez, *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, BilgeSu, Ankara 2013

M. Ölmez, "Eski Uyurca Basruk ve Altayca Pazırık Hakkında", *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 21, sayı 2, 2011: 293-306.

ayında TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü'nün desteği, Mainz Üniversitesi'nin teknik donanım ve teknisyen katkısıyla Moğolistan'da iki haftaya yakın bir çalışma yürüttü (teknik ekip: Tobias Reich ve Jens Bingenheimer). Yazıt, bu çalışma çerçevesinde 3D teknolojisiyle, yani üç boyutlu olarak fotoğraflanmış, güneşin doğmasından batmasına

dek geçen değişik sürelerde, gölgenin yer değiştirmesine bağlı olarak üç gün boyunca yerinde incelenmiştir. İkinci olarak yazıtın bulunduğu kurgan bölgesine gidilmiş, yazıtın çıkartıldığı kurgan alanı incelenmiştir. 1700 metreye yakın rakımı olan bölgede Türklerden önceki yerleşimlere ait çok sayıda kurgan bulunmaktadır.

Bugut Yazıtı günümüzde Moğolistan'da Çeçerleg Müzesi'nin bahçesinde sergileniyor.

Ekibimiz, büyük bir otlak, ova olarak tanımlayabileceğimiz, çevresi dağlarla çevrili, eni 20, boyu 40-50 kilometreye yaklaşan alanda beşten fazla kurgan ziyaretinde bulunmuştur. Türk Kağanlığı'ndan kalma kurgan ile öteki kurganlar arasında büyük farklılıklar vardır. Türkler öncesi kurganlar etrafı yere gömülmüş taşlarla çevrili, iç içe kare şeklinde olan yapılardır. Kurgan yarığının önünde elips veya daire şeklinde taşlarla çevrili birkaç metrelik alan bulunuyor. Kurganın köşelerinde burç misali bir-iki metre karelik taş yığınları yer alıyor. Bu kurganlar tepenin yamaçlarına serpiştirildiği gibi bir-ikisi de tam tepeye kurulmuştur. Türk Kağanlığı'ndan kalma kurgan ise ovanın tam ortasındadır. Asıl kurgan alanının çevresi ise, bugün kurgan yarığından çıkartılmış taşlarla doludur. Hemen önünde ve sağında ise uzunlamasına sıralanmış balballar bulunuyor.

Türk kurganlarının en önemli ayırt edici yönü işte bu balballardır. Esas olarak öldürülen düşmanı temsil eden bu balballar Türklerden, kağanlardan ve kağana yakın kişilerden kalma kurgan alanlarının neredeyse tamamında görülüyorlar. Hem birinci, hem de ikinci Türk kağanlıklarından kalma

kurgan yani anıt mezarlarda balbalların mutlaka bulunması dikkat çekiyor. Demek ki ilk Türk devletindeki balbal dikme geleneği, ikinci Türk devletinde de unutulmamış, sürdürülmüştür.

Bugut Yazıtı'nın ekibimiz tarafından sürdürülen çalışmaları henüz tamamlanmamıştır. Ancak Soğdca yazıtın en yeni çevirisinden, Yoshida Yutaka'ya ait olan çevirisinden bir bölümü örnek olarak vermek istiyorum:

*"Bu 'kanun taşı' nı Türklerin Aşinas boyun-dan hakanlar dikti. * * * (olmaktadır?) Muğan Kağan'ın Yaruka (adlı) kardeşi Nivar Kağan, Urkupar-Çraçu-Mağa-Tatpar Kağan için * * * yaptığında, işte, ilahî Muğan Kağan ile ilahî Mağa-Tatpar Kağan doğudan batıya kadar tüm dünyanın hükümdarıydı..."*

HÜYS TOLGOY YAZITI

Üçüncü kaynağımız ise 1970'lerde varlığından haberdar olunan, bugüne kadar gözlerden ırak kalmış, çözümü bekleyen, Türk ve Moğolistan tarihi için belki de en ilginç yazıtlardan birisi olan Hüys Tolgoy Yazıtı'dır.

Biri Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nün deposunda, diğeri de bahçesinde olmak üzere Brahmi (Hint) harfli iki yazıt bulunuyor. Bugüne değin her iki yazıtın da, ne tarihlendirilmesi, ne de çözülmesi konusunda bir ilerleme sağlanamamıştır. Yazıtın kime ve hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinemese de akla ilk gelen, Birinci Türk Kağanlığı'dır. Bunun sebebi ise, birinci kağanlıktan kalma Bugut Yazıtı'nın da bir yüzünün Brahmi harfleriyle yazılmış olmasıdır. Bir İndolog, bir Soğdca, bir Türkolog ve bir Altayistten oluşan ekibimiz yazıtı yerinde ziyaret etmiştir. Yazıtın metni ekibimizden Dieter Maue tarafından arkeoloji müzesinin deposunda dikkatle incelenmiştir. Söz konusu yazıt Türk Kağanlığı'na ait ilk elden önemli bilgiler içeriyor. Bugüne kadar çözülememiş ve çevirisi yapılamamış olan yazıt ilk kez ekibimiz tarafından çözülmüş ve çeviri denemesi yapılmıştır. Var olan içeriğe göre yazıt, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından en az 100 yıl evvel dikilmiştir.

TERRACOTTA'DA TÜRKÇE YAZIT

Türkler ve sonra Uygurlar, Tang Hanedanı döneminde en ihtişamlı günlerini yaşayan Çin'in başkenti Çang-an (Şian) ile her daim alışveriş içerisinde olmuşlardı. Moğolistan'da Türk devletine son veren ve aynı bölgede devlet kuran Uygurlar, Tang ile çok sıkı ilişkiler içerisindeydiler. Bu iyi ilişkiler çerçevesinde Yağlakar Hanedanı'nın son yıllarında, 794'te Çang'an şehrine gelip buraya yerleşen ve Çin

adına çeşitli askerî görevler alan bir Uygur prensi, hayatının baharında, yeni geldiği topraklarda daha birinci yılındayken bir hastalık dolayısıyla vefat etmişti. Prensın yaptıklarını hayranlıkla karşılayan imparator onun adına Çin usulünce, tablet şeklinde küçük bir yazıt hazırlatır. Toplam 17 kısa satırdan oluşan yazıtın bulunduğu tabletin büyük bölümünde, yazıtlı örtüşen Çince bir metin de var. Yazıt 2011 yılında bulunmuşsa da 2013 yılında internet ortamında ulaşılabilir hale geldi. Bugüne kadar başta C. Alyılmaz ve V. Rybatzki'ye ait olmak üzere çeşitli yayınları var. Yazıtın 2014'ün Şubat ayında bulunduğu müzede yaptığım çalışmaya dayanan, düzeltilmiş ikinci transkripsiyonu sağdaki tabloda gösteriliyor.

Sonuç olarak Türklerden kalan belgelere göre Türk dili ve tarihi son 50 yıla kadar yalnızca "Göktürk Yazıtları"ndaki bilgilere göre yorumlanabiliyordu. Şimdi birincisi 1970'ten beri bilinen Bugut Yazıtı, ikincisi ise 2014'ten beri (ekibimiz tarafından çözümlenen) Hüys Tolgoy Yazıtı aracılığıyla, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından 150 yıl önce Türk hakanları ve yaptıkları işler hakkında bilgi edinmiş oluyoruz. Bu belgelerin Çin kaynakları ile destekli olarak yeni yorumları, Türklerin eski tarihi konusunda ufuk açıcı yenilikler getirecektir ●

Birinci Türk Kağanlığı'na ait Bugut Yazıtı'nın bulunduğu ovada çok sayıda "geyikli taş" da bulunuyor. Arkeologlar, herhangi bir tarih taşımayan taşların bronz çağına ait olduğunu tahmin ediyor.

Uygur Prensini Yazıtı

	Eski Türk yazısı ile metin	Latin harfleriyle	Metnin çevirisi
1	𐰆𐰇𐰏𐰐	bo kimin	Bu kimin
2	𐰇𐰏𐰐𐰑 : 𐰇𐰏𐰑	têser bezgek	denecek olursa, illetli,
3	𐰇𐰏 : 𐰇𐰏𐰑𐰒	yaglakar kan	Yağlakar Han
4	𐰇𐰏𐰑 : 𐰇𐰏𐰑	atı<si> çavış	torunu, Çavış
5	𐰇𐰏𐰑 : 𐰇𐰏𐰑	têgin oğlu	Tegin oğlu
6	𐰇𐰏𐰑 : 𐰇𐰏𐰑	kan totok	Han Totok
7	: 𐰇𐰏𐰑𐰒	atısı	torunu
8	𐰇𐰏𐰑 : 𐰇𐰏𐰑	bögü bıl-	Bögü Bilge
9	: 𐰇𐰏𐰑𐰒 : 𐰇𐰏	ge teŋri	efendimiz
10	𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	kan inisi	hanın küçük erkek kardeşi
11	𐰇𐰏𐰑𐰒	karı çor	karı çor
12	𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	têgin sın	şehzadenin mezarı,
13	𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	yogı tavgaç	cenaze töreni Çin
14	𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	kan yogladı	Hakanı tarafından düzenlendi.
15	: 𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	lagzın yıl	Domuz yılının
16	: 𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	altınç ayka	altıncı ayında,
17	: 𐰇𐰏𐰑𐰒𐰑𐰒𐰑𐰒	yêti yaŋıka	ayın ilk yedinci gününde (yapıldı).

* PROF. DR. MEHMET ÖLMEZ, YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ, DAVUTPAŞA KAMPÜSÜ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ, TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI, TÜRK DİLİ